

УДК 343.98

В. Журавель, професор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», член-кореспондент НАПрН України

Принципи формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів

Формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів має відбуватися на підставі певних принципів, тобто вихідних положень, що зумовлюють розроблення теоретичних положень і методів пізнання у цій царині криміналістичних знань. Висловлені судження є загальновизнаними і начебто не потребують додаткової аргументації. Водночас змушені констатувати, що попри те, що упродовж багатьох десятиліть окремі криміналістичні методики розслідування злочинів успішно розробляються, питання щодо принципів їх формування остаточно досі не вирішені. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне вкотре звернутися до цієї проблематики і з позицій загальної теорії криміналістики, сучасних наукових концепцій висловити власні судження щодо керівних засад, основних положень, на підставі яких мають формуватися окремі криміналістичні методики.

Передусім слід відзначити, що перші спроби щодо формулювання принципів криміналістичної методики розслідування окремих видів злочинів вченими-криміналістами були здійснені в середині 70-х років минулого століття. Зокрема, О. Колесніченко виокремлював чотири таких принципи: 1) правильна кримінально-правова оцінка розслідуваної події; 2) обумовленість методики особливостями конкретної кримінальної справи і слідчої ситуації; 3) координація дій слідчого, органів дізнання і громадськості; 4) використання в розслідуванні наукових знань¹. У свою чергу М. Селіванов пропонує виділяти десять принципів криміналістичної методики: 1) плановірність розслідування; 2) обумовленість методики предметом доказування; 3) необхідність врахування типової криміналістичної характеристики злочинів; 4) врахування при побудові методики розслідування у конкретній справі слідчої ситуації; 5) оптимальний набір слідчих дій, що забезпечують повноту, точність і економічність розслідування; 6) розподіл слідчих дій на початкові й наступні; 7) оптимальна послідовність на-

¹ Колесніченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений: Текст лекций // А. Н. Колесніченко. – Харьков, 1976. – С. 27.

мічених і проведених слідчих дій; 8) передбачення поряд з окремими слідчими діями комплексів слідчих дій, підпорядкованих тим чи іншим окремим завданням; 9) установа черговості таких комплексів слідчих дій; 10) рухливість, динамічність методики¹.

У подальшому до цієї проблематики зверталися й інші науковці. Зокрема, М. Салтевський до принципів, що становлять методологічну основу та служать об'єктивно-закономірними засадами конструювання теоретичних засад окремих криміналістичних методик розслідування злочинів, відносив такі:

1) законність, тобто вся діяльність з розслідування і профілактики злочинів на досудовому і судовому слідстві має будуватися на законодавчій базі правової держави України і відбуватися в суворих рамках її правового поля;

2) науковість і спроможність методів і засобів діяльності, тобто їх фактична відповідність сучасному рівню розвитку науки і техніки;

3) пізнання фактів минулого на основі збереженої інформації в сьогоденні, її логічного, семантичного і психологічного аналізу;

4) безперервність версіювання, планування і наукової організації праці суб'єктів досудового і судового слідства;

5) ситуаційність і етапність діяльності суб'єктів досудового і судового слідства: «ситуація — проблема — тактичне рішення — нове знання — нова ситуація тощо»;

6) технізація та інформатизація досудового і судового слідства відповідно до законів України «Про національну програму інформатизації» і «Про національну Концепцію програми інформатизації»;

7) максимальна наочність і очевидність представлення джерел доказів відображуваних чи сигналів (ознак) інформації на досудовому і судовому слідстві;

8) комплексність використання сили засобів слідчих, оперативно-розшукових, спеціальних підрозділів для забезпечення повноти і швидкості припинення, розкриття і профілактики злочинів².

На думку І. Возгріна, принципи методики мають поділятися на три групи: 1) загальні принципи, що визначають зміст, структуру і значення цього розділу криміналістики в цілому; 2) окремі принципи, що визначають основні засади побудови окремих методик; 3) спеціальні,

¹ Селиванов Н. А. Сущность криминалистической методики и ее принципы / Н. А. Селиванов // Соц. законность. – 1976. – № 5. – С. 61–64.

² Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – С. 414.

що визначають особливості структури і змісту методик окремих категорій, груп злочинів. Серед загальних він називає принципи дотримання законності, єдності теорії і практики, самостійності і цілісності методики. До окремих принципів він відносить науковість методик, конкретність, планову основу, етапність, ситуаційність, багатоваріантність, взаємодію слідчих і оперативних органів, використання допомоги громадськості, попереджувальну діяльність, конструктивну єдність типових методик розслідування¹. М. Хлюпін до числа методичних принципів відносить: 1) принцип всебічного, повного та об'єктивного дослідження способу вчинення злочину, особи злочинця, форми вини і характеру шкоди; 2) принцип урахування та аналізу слідчої ситуації у певних напрямках розслідування; 3) принцип поетапності процесу розслідування; 4) принцип організаційної єдності і логічної обумовленості системи слідчих дій у структурі методики розслідування; 5) принцип оптимальності слідчих і оперативно-розшукових дій; 6) принцип використання спеціальних знань у методиці розслідування і попередження злочинів². М. Шурухнов виокремлює такі принципи: 1) дотримання законності; 2) індивідуальність і динамічність розслідування; 3) планомірність, всебічність, повнота, об'єктивність і економічність розслідування; 4) оперативність і швидкість розслідування; 5) використання даних криміналістичної характеристики злочинів; 6) врахування при побудові методики розслідування конкретного злочину типових слідчих ситуацій, що складаються; 7) поєднання слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (взаємодія слідчого з оперативними підрозділами правоохоронних органів); 8) використання технічних засобів, прийомів і методів при розслідуванні (використання знань спеціалістів та експертів); 9) використання допомоги громадськості в розкритті злочинів; 10) виявлення причин та умов, що сприяють учиненню злочинів, та прийняття заходів щодо їх усунення та ін.³

Аналіз запропонованих принципів надає підстави стверджувати, що більшою мірою вони стосуються формулювання засад організації розслідування злочинів, загальних вимог до дій слідчого при розслідуванні будь-якого виду злочину, аніж визначення керівних підходів

¹ Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений / И. А. Возгрин. – Минск : Выш. шк., 1983. – С. 129–130.

² Хлюпин Н. И. Теоретические проблемы методики расследования преступлений / Н. И. Хлюпин // Современные проблемы расследования и предупреждения преступлений : сб. науч. тр. – М., 1987. – С. 17.

³ Шурухнов Н. Г. Криминалистика : учебник / Н. Г. Шурухнов. – 2-е изд., исправл. и доп. – М., 2008. – С. 446–449.

до розроблення окремих криміналістичних методик як своєрідних інформаційних моделей. Окремі з них взагалі навряд чи можна віднести до принципів, оскільки вони відображають елементи структури криміналістичної методики, наприклад, залучення спеціальних знань, використання допомоги громадськості, технічних засобів, прийомів і методів при розслідуванні, безперервність версіювання, планування і наукової організації праці суб'єктів досудового і судового слідства, виявлення причин та умов, що сприяють учиненню злочинів, та ін.

Зазначене зайвий раз пересвідчує, що загальні вимоги до дій слідчого і принципи криміналістичної методики не можна ототожнювати, оскільки це різні за рівнем, значущістю, призначенням і сферою реалізації керівні засади. Крім того, суб'єктами застосування принципів криміналістичної методики виступають науковці, тоді як принципами організації розслідування конкретного злочинного вияву мають керуватися дізнавачі, слідчі, прокурори, тобто ті особи, які безпосередньо використовують криміналістичні методики у своїй практичній діяльності.

Розмаїття підходів до визначення принципів криміналістичної методики, багатоваріантність пропозицій щодо узгодження різних поглядів на цю проблему стимулювали науковців до необхідності визначення критеріїв розмежування принципів побудови (формування) криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів і принципів, якими керується слідчий при організації розслідування конкретного злочинного діяння. Як наслідок у криміналістичній літературі з'явилися різні інтерпретації щодо викладення цих різновидів принципів. Так, на думку Р. Белкіна сутність принципів формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів полягає у такому: 1) при розробленні методики розслідування будь-якого виду злочину криміналістика виходить із вимог найбільш суворого дотримання законності в діяльності органів дізнання та попереднього (досудового) слідства; 2) слід виходити із знання механізму злочину та його центрального елемента — способу підготовки, вчинення та приховування злочину, умов, що визначають вибір способу і виникнення слідів його застосування; 3) окрема криміналістична методика має бути розрахована на її адаптацію до конкретних умов розслідування; 4) розслідування злочинів повинно мати за мету не тільки викриття винних і притягнення їх до кримінальної відповідальності, не тільки відшкодування спричиненої злочинном шкоди, а й з'ясування та усунення обставин, що сприяли вчиненню та приховуванню злочинів

даного виду; 5) узагальнення слідчої практики передбачає розробку такого важливого для справи боротьби із злочинністю питання, як відшукування шляхів і форм координації і тісної взаємодії в роботі слідчого та оперативних співробітників, ефективне використання з метою встановлення істини спеціальних знань, допомоги засобів масової інформації та населення; 6) керуючись системним підходом до процесу розслідування, окрема криміналістична методика повинна відображати етапність цього процесу, ті завдання, які вирішуються на кожному його етапі, особливості цих етапів¹.

І. Герасимов до принципів побудови методики розслідування відносить: 1) наукову обґрунтованість та зумовлену цією обставиною достовірність висновків і криміналістичних рекомендацій; 2) розробку криміналістичної характеристики даного виду або групи злочинів; 3) використання при розробленні окремих методик так званої криміналістичної класифікації злочинів; 4) врахування ситуаційних чинників; 5) координацію і кооперацію всіх засобів, методів та можливостей, що забезпечують повноту і швидкість розслідування; 6) забезпечення об'єктивності дослідження всіх матеріалів справи; 7) забезпечення застосування всіх передбачених законом заходів з метою розкриття злочинів та встановлення осіб, які їх вчинили². Водночас І. Возгрін пропонує такі принципи: 1) забезпечення та неухильне дотримання законності; 2) конкретність криміналістичних методичних рекомендацій; 3) етапність методик розслідування злочинів; 4) ситуаційність і багатоваріантність методик розслідування злочинів; 5) структурна єдність криміналістичних методик розслідування злочинів; 6) наукова обґрунтованість криміналістичних методик³.

У криміналістичній літературі здійснені спроби щодо розмежування принципів побудови криміналістичних методик розслідування злочинів і принципів організації слідчої діяльності у перебігу розслідування конкретного злочинного діяння. Так, у розумінні В. Ті-

¹ Белкин Р. С. Принципы формирования частных криминалистических методик / Р. С. Белкин // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. – М., 1997. – С. 201, 203.

² Герасимов И. Ф. Методика расследования отдельных видов преступлений / И. Ф. Герасимов // Криминалистика : учебник для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М., 1994. – С. 325–327.

³ Возгрин И. А. Общие положения криминалистической методики / И. А. Возгрин // Криминалистика : в 3 т. Т. 1 : История, общая и частные теории / под ред. Р. С. Белкина, В. Г. Коломацкого, И. М. Лузгина. – М., 1995. – С. 267–271.

щення принципами наукової розробки методики розслідування окремих категорій злочинів є такі: 1) розгляд об'єктів методики розслідування злочину і розслідування необхідно здійснювати з позицій системно-діяльнісного і функціонального підходів. Даний принцип дозволяє досліджувати вказані об'єкти як комплекси цілеспрямованих дій суб'єктів, з одного боку, злочинної, а з другого — слідчо-криміналістичної діяльності, тобто двох протидіючих систем, які функціонують із різними протилежними завданнями; 2) використання даних і новітніх досягнень інших наук як гуманітарних, так і природничо-технічних, для дослідження злочинів, умов їхнього вчинення, особливостей механізму слідоутворення і розробки адекватних рекомендацій з їхнього розслідування; 3) розробка методичних рекомендацій на основі криміналістичного аналізу злочинів і створення їх типової інформаційно-пізнавальної моделі — криміналістичної характеристики щодо досліджуваної категорії злочинів; 4) використання досвіду слідчої практики шляхом його узагальнення, аналізу і наступної екстраполяції в теорію розкриття злочинів; 5) розробка методичних рекомендацій на основі криміналістичної класифікації злочинів, що дозволяє виявити і дослідити особливості відповідної класифікаційної групи і створити методику певного рівня; 6) розробка окремих методик розслідування на основі визначення і характеристики обставин даного виду злочину, що підлягають установленню; 7) розробка напрямів і завдань розслідування з урахуванням специфіки етапів розслідування; 8) розробка методичних рекомендацій на основі інформаційно-ситуаційної оцінки стану розслідування, виділення типових слідчих ситуацій, що виникають на різних етапах розслідування; 9) виділення відповідних типових завдань тактичного й організаційно-методичного характеру і визначення оптимальної програми їх вирішення з урахуванням особливостей конкретної категорії злочинів і етапів їх розслідування; 10) виділення специфічних тактичних і технічних прийомів при проведенні окремих слідчих дій і тактичних операцій¹.

Поряд із принципами побудови криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів В. Тіщенко вирізняє й принципи практичної діяльності слідчого з розслідування конкретного злочину. На його думку, у практичній діяльності слідчого можуть бути сфор-

¹ Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В. В. Тіщенко. – Одеса, 2007. – С. 119, 120.

мульовані такі принципи вибору і побудови методики розслідування конкретного злочину: 1) вибір напряму розслідування й досягнення його кінцевої мети здійснювати виходячи з кримінально-правової оцінки події і предмета доказування; 2) визначення належності події, яка розслідується, до відомого типу, роду, виду, групи злочинів на основі наукової криміналістичної класифікації, що дозволяє правильно вибрати відповідну рекомендовану криміналістичну методику; 3) використання в розслідуванні даних відповідної криміналістичної характеристики категорії злочинів, до якої належить і конкретний злочин, що дозволяє з'ясувати типову модель певної категорії злочинів, використати наукові розробки; 4) ситуативний підхід до постановки тактичних завдань і засобів їх вирішення, який передбачає використання типових слідчих ситуацій за даною методикою, типових завдань і типових програм їх вирішення; 5) етапність методики розслідування, яка передбачає виділення двох основних етапів і вирішення на кожному з них властивих йому завдань; 6) планомірність ходу розслідування; 7) використання в діяльності з розкриття злочинів різних форм і методів взаємодії слідчого з органами дізнання, іншими правоохоронними особами, населенням; 8) застосування сучасних наукових та технічних можливостей у розслідуванні кожного злочину¹.

Не применшуючи ролі В. Тіщенка у розв'язанні розглядуваної проблеми, тим не менш визнаємо слушними зауваження, що висловлені на його адресу окремими науковцями. Так, Б. Щур суттєвим недоліком концепції В. Тіщенка вбачає те, що запропонований ним перелік містить не стільки принципи побудови (розроблення) криміналістичної методики, скільки зміст самої методики. Тому й кожний «принцип» починається такими словами, як «розгляд», «використання», «розробка», «виділення» та ін. Окрім цього, не можна до принципів наукової розробки методики розслідування окремих категорій злочинів відносити, наприклад, «розробку методичних рекомендацій на основі криміналістичного аналізу» чи «використання досвіду слідчої практики шляхом його узагальнення»².

У зв'язку з цим вважаємо вельми продуктивними зусилля самого Б. Щура, спрямовані на уніфікацію і диференціацію принципів, які він розподілив на дві групи: 1) принципи побудови (формування)

¹ Тіщенко В. В. Вказ. праця. – С. 121–123.

² Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія / Б. В. Щур. – Х., 2010. – С. 230.

окремих криміналістичних методик; 2) принципи застосування окремих криміналістичних методик, що фактично визначає різні рівні вимог (головних ідей), спрямованих, з одного боку, на побудову, з другого — на застосування окремих криміналістичних методик. До принципів побудови (формування) окремих криміналістичних методик він відніс: 1) системність криміналістичної методики; 2) наукову обґрунтованість методичних рекомендацій та слідчих технологій; 3) структурованість побудови окремої криміналістичної методики; 4) об'єктивність у формуванні окремої криміналістичної методики. До принципів застосування окремих криміналістичних методик Б. Щур відносить: 1) законність використання методичних рекомендацій; 2) етичність використання методичних рекомендацій; 3) етапність (планомірність) використання методичних рекомендацій; 4) вибірковість (ситуаційність) застосування методичних рекомендацій; 5) індивідуальність (конкретність) застосування методичних рекомендацій¹.

Визнаючи пропозиції Б. Щура істотним кроком до уніфікації підходів із формування і розподілу принципів розроблення окремих криміналістичних методик і принципів їх застосування в практичній діяльності, тим не менш вважаємо за доцільне деякі із запропонованих принципів уточнити, а окремими доповнити цей перелік. Зокрема, до принципів формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів, на нашу думку, можна додати такі:

1) *відповідність технології створення (побудови) криміналістичних методик їх класифікаційному рівню.*

Названий принцип визначає залежність технології (процедури) створення криміналістичної методики від того класифікаційного рівня, до якого ця методика належить. Йдеться про такі рівні криміналістичних методик, як міжвидові (групові), видові, підвидові і комплексні, і можливість застосування різних підходів до їх формування. Так, одним із підходів вважається той, за яким типові криміналістичні методики як науковий продукт розробляються на базі результатів узагальнення судово-слідчої практики, а відтак вважаються найбільш оптимальними, дієвими. Завдяки цьому підходу можуть формуватися підвидові криміналістичні методики, викладення яких відбувається у певних формалізованих формах, тому що саме на такому рівні можливі формулювання конкретних завдань розслідування і побудова програм їх

¹ Щур Б. В. Вказ. праця. – С. 232.

розв'язання. Щодо таких наукових абстракцій, як міжвидові криміналістичні методики, тобто методики розслідування групи злочинів, диференційованих відповідно до групування їх в Особливій частині КК і на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам, оскільки останні ще не набули поширеної практики застосування, не є достатньо репрезентативними для узагальнення практики їх розслідування або мають латентний характер, то вони надаються в описовій формі і їх рекомендації мають більш загальну спрямованість;

2) *відповідність методико-криміналістичних рекомендацій кінцевій меті формування певної методики.*

Зазначений принцип передбачає таку побудову розглядуваних рекомендацій, щоб вони були спрямовані на формування системи доказів, необхідних для прийняття обґрунтованих і скоординованих процесуальних, тактичних, організаційних та інших рішень;

3) *відповідність типових криміналістичних моделей розслідування предмету доказування й диспозиції статті Кримінального кодексу.*

Розглядуваний принцип визначає, що інформаційну структуру типових криміналістичних моделей розслідування становлять предмет доказування, окреслений ознаками складу злочину, що розслідується, і ст. 64 КПК України, а також відомості, що входять до криміналістичної характеристики цього різновиду злочинного діяння;

4) *відповідність структури окремої криміналістичної методики структурі базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів.*

За цим принципом криміналістична методика як функціональна система має ту саму функціональну архітектуру, в якій результат є домінуючим чинником, що стабілізує організацію всієї системи. Розроблення архітектури криміналістичної методики розслідування злочинів доцільно здійснювати на підставі базової моделі, яка є єдиною, загальноновизнаною, несуперечливою і служить дослідникам орієнтиром для формування окремих криміналістичних методик різних рівнів. При цьому необхідно усвідомлювати, що формування теоретичної концепції створення базової моделі криміналістичної методики розслідування злочинів — це складний гносеологічний процес, що потребує передовсім запропонування ситемоутворюючої ідеї-принципу побудови такого роду моделі, визначення технологічних підходів до її формування, розроблення її логічної й функціональної структури

відповідно до етапності й цілеполягання діяльності з розкриття, розслідування й попередження злочинів;

5) *відповідність послідовності викладення методичних порад етапності процесу розслідування.*

Згідно з цим принципом викладення методико-криміналістичних рекомендацій має відбуватися відповідно до певних етапів здійснення досудового розслідування. Зокрема, на вихідному етапі висвітлюються рекомендації з особливостей порушення провадження по кримінальній справі, на початковому — специфіка організації та проведення невідкладних і першочергових слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на перевірку висунутих слідчих версій, на наступному — своєрідність реалізації інших процесуальних засобів, спрямованих на закріплення здобутих доказів;

6) *ситуаційна зумовленість побудови методико-криміналістичних рекомендацій.*

Цей принцип передбачає обов'язковість здійснення типізації слідчих ситуацій відповідно до певного етапу розслідування із визначенням їх сталого набору ознак про хід і стан цього процесу розслідування, які у свою чергу породжують різні завдання розслідування, розв'язання яких потребує застосування різних організаційно-тактичних засобів. Тобто кожній типовій слідчій ситуації притаманні «свої» типові версії, «своя» система безпосередніх завдань і «свої» найбільш ефективні шляхи та засоби їх вирішення.

Таким чином, створення уніфікованої системи принципів побудови окремих криміналістичних методик розслідування злочинів є істотним і необхідним кроком до найбільш якісного формування криміналістичних методичних рекомендацій, необхідною умовою їх наближення до потреб практики.

Журавель В. Принципы формирования частных криминалистических методик расследования преступлений

Рассмотрены подходы к разработке принципов формирования частных криминалистических методик расследования преступлений. Высказаны суждения относительно отдельных дискуссионных положений по исследуемой проблематике. Предложен авторский вариант создания системы принципов формирования частных криминалистических методик расследования отдельных видов преступлений.

Ключевые слова: принципы формирования частных криминалистических методик расследования преступлений, система принципов, унификация и дифференциация принципов.

Zhuravel V. Principles of forming of private criminalistics methods of crimes' investigation

It is considered goings to the development of principles of forming of private criminalistics methods of crimes' investigation. Judgments are outspoken in relation to separate debatable positions on probed problems. The author variant of creation of the system of principles of forming of private criminalistics methods of investigation of separate types of crimes is offered.

Keywords: principles of forming of private criminalistics methods of crimes' investigation, system of principles, standardization and differentiation of principles.